

Zelnik József

Kiméra-kultúra

*A budapesti szürrealizmuskiállítás
keskeny margójára*

■ Talán mindnyájan szerettünk volna a Paradicsom Nagy Csábítójával találkozni. Már csak azért is, mert megtudhatnánk, hogy minket mivel csábított volna el. Főleg azt szeretnénk tudni, hogy volt-e ott egyáltalán csábítás, volt-e ösbűn, és mi az. Vagy csak az emberiség flagelláns képzelete szabadult el, leírva egy mítoszt, felvázolva azt, hogyan hasad fel a mítosz sokszoros hagyomány- hártyszerű leple az emberré váló vagy teremtett ember történetében. Hogyan foszlik fel a Teremtés-vallás és az evolúció-vallás fonódó, egymást átható szellemi kezdete. Feltéve, de valami miatt meg nem engedve: mondjuk, ha Ádám ellen tudott volna állni a kísértésnek, mi lett volna? Mi lett volna, ha rádöbben, hogy a Kígyó hazudik, mert nem attól vált volna az ember istenné, ha eszik a Tudás fájáról, hanem, ha nem eszik. Ha tiszta marad, mint az angyalok, akik bár nem istenek, de olyan magas szintű isteni emanációk, akik (amelyek?) a lét helyett a „léten túl” egzisztálnak. De volt-e valójában kísértés, s ha igen, mi volt az? Miért lett a zsidó Teremtéstörténet origója a kísértés? Ma is kérdés, és egyre inkább az. Örökké a Paradicsomban élünk, és mindig döntés előtt.

Ha Ádám ellen tudott volna állni a kísértésnek, nem vált volna emberré, és most itt nem lenne miről beszél-nünk. Ráadásul, ha nincs ember, nincs Sátán sem, mert mit kezdett volna magával a Gonosz az ember nélküli kozmosz unalmas, hideg űrjében, hacsak nem kergetőzött volna pajkos üstökösökkel, akiktől elcsent volna isten tudja (Isten, az tudja!), honnan származó életcsírákat, hogy pánspermikus ideával egy távoli, kicsi, jelentéktelen bolygón, titokban embert alkosson saját képére és hasonlatosságára, és elnevezze Gólemnek, hogy meglegyen neki is az öröme, így, a saját kígyófarkába harapva. Egyben megteremtve magából az Uroborosz-Demiurgoszt, aki autoerotikus tette csúcán szerelmes látomásként szemléli magát, és betegesebb pillanataiban álmofejtésre vetemedik.

Salvador Dalí monomániás vággyal erőltette, hogy találkozhasson a szürrealisták nagy csábítójával, Freud-dal. A vágy egyoldalú volt, mert Freud nem akart vele találkozni. Lenézte elszabadult agyú teremtményeit, a szürrealistákat.

André Breton a szürrealizmus céljait Freud hatására fogalmazta meg: „Hiszek benne, hogy eljön az idő, mikor az álom és a valóság, ez két, látszatra olyan nagyon ellentétes állapot összeolvad valamilyen tökéletes valóságfelettségben.” A szürrealisták mindenáron – akár a létezés tagadása árán is – meg akartak szabadulni a racionalitás

béklyóitól. Fel akarták szabadítani a tudattalant, azt a fogalmat, amit Freud úgy alkotott, hogy valójában soha nem tudta megmagyarázni, mi is az. Így nem véletlen, hogy a múlt század egyik legnagyobb és emberszabású történésze, John Lukacs oda nyilatkozott, hogy „szándékosan kerülök mindent, aminek köze van a tudattalannal, melynek létezésében erősen kételkedem”.

Ezzel szemben Dalíék új istene a tudattalan volt, minden zavarával, izgalmaival és sokszor nevetségességével

Hieronymus
Bosch:
A gyönyörök
kertje
(részlet)
1503–1515.

együtt. Freud maga zűrzavarosnak tartotta őket, szellemi-lelki zabigyerek-indulatnak azt a vágyat, hogy művészetük céljának a szürrealizmus és a pszichoanalízis szimbiózisát tűzték ki. Ebből talán már látszik, hogy Freud zsenialitása kifelé még valamennyire működött. Ha saját tévedését nem volt is képes látni, de az utánczó-két még igen.

A szürrealisták úgy vélték, hogy a tudattalanban megtalálják annak a szellemi fegyverezárnak a raktár-bázisait, ahonnan vételezhetik azokat a szellemi-lelki csodafegyvereket, amikkel a hamis tudatot és annak a vallásban rögzült hamis istenét megsemmisíthetik. Számításuk szerint mindenfajta tradíciónak pusztulnia kell, de mindenekelőtt a keresztény tradíciónak.

Dalí először gyógyyszerűnek látta a halála előtti Freud koponyáját. Később, amikor lerajzolta, másképp emléke-

tudattalant. Így talán azt is – visszaulva John Lukacs-ra –, hogy tudattalan nincs is, ámbar az ember képes azt megalkotni, és mintha napjainkban is istentelenül azzal kísérletezne. Freud maga tisztább pillanataiban, mintha érezte volna a problémát. Amikor korai korszakában a hisztéria tanulmányozása során alkalmazta a hipnózis-terápiát, megdöbbentő felfedezést tett. Kiinduló hipotézise az volt, hogy a női pácienseiben munkáló hisztéria valójában gyermekkori csábítások, megrontások következménye. Valamilyen furcsa okból a hipnózissal kezelt női páciensek mindegyike arra kezdett emlékezni, hogy őket gyermekkorukban szexuálisan bántalmazták. A terápia előtt viszont ezek az emlékek nem voltak nyilvánvalók. Amikor Freud folytatta a hipnoterápiát ezekkel a női páciensekkel, akkor szinte mindegyikük arra kezdett emlékezni, hogy szüleikkel együtt sátánista ceremóniákon vettek részt, sőt a sátán megjelenéseiről is voltak emlékeik. Ettől már Freud is megdöbbent, és elutasította ezeknek az emlékeknek a valódiságát, és ennek hatására elvetette a „megrontás teóriáját” is. Ebben az időben vette észre, hogy a tudatalatti kifejezés mennyire felületes, és elkezdte használni a tudattalant, mintha azzal sokat lehetne kezdeni.

Ám a kocka el volt vetve. Majdnem száz évvel az eredeti felvetés után a „megrontás teóriája” ismét megjelent. Lawrence Pazder kanadai – magát katolikusnak valló – terapeuta az egyik páciensének hipnoterápiája után azt az „információt” kapta, hogy kezeltjét gyermekkorában egy nemzetközi sátánista szervezet tagjai szexuálisan bántalmazták. A páciens horrorisztikus tapasztalatokról számolt be, emberáldozatról, kannibalizmusról stb. Valamint – micsoda véletlen – ő is személyesen látta a sátánt. Lawrence Pazder (Freuddal ellentétben) valódinak tekintette páciense emlékeit. 1980-ban kiadott egy könyvet *Michelle emlékei* címmel; ez „természetesen” bestseller lett. Bár ezt a könyvet vallásos szempontok alapján írta meg, számos nem vallásos szakember is elfogadta. A könyv megjelenése után páciensek ezrei jelentkeztek azzal az állítással, hogy sátánista kultuscselekmények áldozatai voltak gyerekkorukban. Sok terapeuta és sátánistaellenes aktivista összefogott, és arra kérték az amerikai kormányt, hogy lépjen fel az elkövetők ellen. Szerintük az elkövetők egy generációkon átívelő, hatalmas és életellenes sátánista összeesküvés tagjai voltak. Mitől hasad meg egy társadalomban az autonóm személyiségek tömege úgy, hogy nem veszik észre, hogy saját álszemélyiségeik harcolnak könyörtelenül egymással?

A szürrealizmus totemállata a kiméra lett. Úgy vélték, meg kell keresniük, meg kell idézniük és alkotniuk a ki-

Salvador Dalí:
A nagy maszturbátor
1929.

zett rá. Emlékirataiban azt írja, hogy amikor Freud képét meglátta: „hangosan kiáltottam. Abban a pillanatban felfedeztem Freud morfológiai titkait. Freud koponyája egy csiga! Az agya spirál alakú, tűvel kell kinyerni.” Ebben a bizarr képben két iker tudattalan ismét egymásra talál. Vélhetőleg örömeiket lelik egymásban.

Mit tudott volna produkálni Dalí Freud kanapéján? Bár azt ismerjük Dalí képeiből. Amint az valahonnan most itt felsejlik, talán úgy értelmezhetjük képeit, hogy azokon személyisége több más alternatív személyiségre hasad, és ezek a személyiségek mind más módon nyilvánulnak meg, mert közben mindnyájan álszemélyiségek, ám egyikük sem emlékezik vagy figyel arra, hogy mit akar kifejezni a többi álszemélyiség. Így akár azt is mondhatjuk, hogy Freud nyomán Dalí szürrealista képpé formálta a

mérát. Találni kellett egy embert, be kellett avatni egy művészt, aki megfesti a kimérát, az új „szentképet” a szürrealis új idő oltárára. André Breton, a szürrealizmus pápája Max Ernstet szemelte ki erre a célra, mint III. Pál Michelangelót az *Utolsó ítélet* című óriás freskó megfestésére. A cél mindkét esetben ugyanaz volt: a Jézus által kinyilatkoztatott világ(mindenség-)kép átkódolása valami mássá, a Nagy Másság jegyében. Max Ernst beavató képe, hűségküje is ugyanolyan blaszfémia, mint a sixtusi freskó. Michelangelónál a szeretet Istenének a küldöttjét, a szeretet avatárját kellett átformálni, deformálni haragvó, bosszúálló Messiássá. Max Ernstnek a szeretet földi hírhozója szülőjét és a kicsi hírnököt kellett átalakítania egyszerű mitológiai mesévé az Ámort elnaspángoló Vénusz csacska meséjének a mintájára. Csak hogy mit keres ott a képen a három férfi? Maga André Breton, Paul Eluard és Max Ernst, mint három mágus, álmágus, mint a Háromkirályok reinkarnációja. Valamint amíg a Háromkirályok a földi beavatás szent kelékét, aranyat, tömjént és mirhát hoztak, addig a képen kukkoló három álmágus valamit vinni akar, a szentség földi képzetét akarja elcsenni. A három csínytevő az aktus után szabadnak érzi magát. Szabadok, akár az istenek, s mögöttük Lucifer mosolyog: „teremthettek most már az én képemre és hasonlatosságomra”. Két év múlva Max Ernst megfesti a *Kiméra* című képet, a szürrealizmus ikonikus központi oltárképét. Különböző ez a kép festményként nagyon jó. Benne szintézisbe olvad a művészetnyelv klasszikus és modern tudása. Nem zűrzavaros és giccses művészeti nyelvi publicisztika, mint Dalí legtöbb képe, ahol plakátszerű aktok körül macskaként röpködnek a tigrisek, gránátalmákkal focizva. Van abban valami, amit Susan Sontag mondott, hogy a szürrealista festészet alig vitte többre egy személyesen berendezett álmvilág ábrázolásánál; néhány szellemes fantáziaképből, javarészt erotikus álmokból és tériszonyos lidércképekből áll össze ez a világ. Az igazság kedvéért hozzátesszi azt is, hogy ezek a szürrealizmus által szentté avatott festők technikailag rendkívül virtuózak.

A kiméra-szimbólum az emberi szellem történetének legprovokatívabb jelensége. Az erőltetett mássá válás démoni kifejezése. A skizofrén lélek autoerotikus manifesztációja. Az álmok okkult szférájának bizonytalan fajú angyala.

A mostani budapesti szürrealista kiállítás kurátorainak a felkészültségét dicséri, hogy ezt a képet emeli ki a prospektus mint a kiállítás fő attrakcióját. Vélhetőleg csak azért, mert a szürrealisták pápája ezt a képet tartotta legnagyobbra, és a lakásában féltve-imádvá őrizte. Pedig, ha igaz az, amit a cinikusan zseniális Voltaire állított –

valyis, hogy a dolog attól függ, melyik mítoszt választja az ember –, akkor mély titkokkal volt a szürrealizmus eljegyezve, esetleg úgy, hogy valójában aktivistái nem is sejtették. Természetesen Voltaire a kereszténységet is csak mitológiának tekintette, bár ennek ellenére a maga módján hívő volt, csak a klérust utálta.

A szürrealizmus viszont a materializmussal és az ateizmussal volt eljegyezve, ennek ellenére – vagy éppen ezért – belemerült az okkult ezoterizmusba. Amint arra Michel Carrouges rámutatott, a szürrealizmus tiszta lázadás minden hagyomány ellen. Breton erről így ír: „Kívánom, hogy [a szürrealizmus] arról váljék ismertté, hogy – ha mást nem is – megkísérli összekapcsolni az ébrenlét és az álmok, a külső és belső valóság, az ész és az örület, a tudás nyugalma és a szerelem, az élet és a Forradalom túlságosan szétvárt világát.” Ne akadjunk most fönn azon a „ki-

csinységen”, hogy például hogyan fér össze az örület és a tudás nyugalma. Azon se, hogy ha már nem számít 1789 véres forradalma, legalább az 1917-es orosz-bolsevik forradalom ukrán holodromig és tovább tartó rém-vér forradalma azért számíthatna, és 1939-ben, mikor ezeket írta *Közlekedőedények* című művében, már hat éve erősödött a nácik forradalma, egyre könyörtelenebbül munkálva a II. világháború és a holokauszt drámáján. A szürrealisták új, vad álmok álmodóiként, álmvámprókként kutatták azt az erőt, „ami az embernek visszaadja mindazt a hatalmat, amit Isten nevére aggatni képes volt” (Breton). Ebben a harcban az emberi jelenség két ok miatt sem képes részt venni. Egyrészt, mert nem erre teremtett (sic!), másrészt, mert nincsenek eszközei. Meg kell tehát

Max Ernst:
Kiméra
1921.

fosztani a teremtettségétől, valamint fel kell fegyverezni az istenek háborújának mitikus arzenáljából. Így egy hagyományra mégiscsak elkezdenek támaszkodni: az emberiség okkult hagyományára, az ezoterikus, hermetikus, kabbalisztikus szellemi konglomerátumra. Össze kell fogni az istenellenes erőket egy nagy Kimérába, egy új, elpusztíthatatlan Gólembe, amelynek homlokára letörölhetetlenül oda kell vésní az *emet* szót, amit az Isten sem változtathat többé *metté*, halállá. Halhatatlan Gólemet kell teremteni Isten ellen.

Mit tudhatott André Breton a kiméráról, a kiméra jelenségről? Sejtette, hogy a Kiméra a Káosz gyermeke. Az alapmitológia szerint az Ég és a Föld kettéválása a Föld és az ember teremtetése előtt élt. Breton úgy sejtette, hogy egy új teremtetéshez káosz kell. Meg kell idézni a Teremtetés előtti káoszt, és azt az a lény tudja elhozni, aki test annak a testéből és lélek annak a lelkéből. Didier Ottinger szerint André Breton a Kiméra-mítosz elvarázsoltságában élt, főleg Gerard de Nerval, a költő hatására, aki kitűnő Faust-fordító volt, de főleg – végül az elmebajig is – megszállott ezoterikus. Nerval bibliája a *Don Antoine*, az eredetileg bencés pap Joseph Pernety-nek a hermetikus filozófia történetéről írt könyve, és főleg a hermetikus mitológiai szótára, amit 1758-ban adott ki Párizsban, tanulságosan hosszú címmel: *Dictionnaire Mytho-Hermétique, dans lequel on trouve les Allégories Fabuleuses des Poètes, les Métaphores, les Enigmes et les Termes barbares des Philosophes Hermétiques*. Ebből is látszik, hogy milyen erővel áradt a szürrealisták felé Európának a kereszténység által lefojtott okkult világa és ennek a világnak a legveszélyesebb szimbóluma, a kiméra.

André Breton mindennapi áhítattal fordult Max Ernst *Khimaira* című képe felé, ami ott függött műterme falán. Valójában vallásos megvilágosodást várt ettől a képtől, olyat, amelyet Szent Pál élt át a damaszkuszi úton. Tudta, hogy az emberi kultúra legveszélyesebb szimbólumát udvarolja körül okkult vágakkal, de attól is rettegett, hogy istene megcsalja őt, és valójában csak az, amit a „chimére” a francia nyelvben jelent: csak a „hiú ábránd”. Vélhette, mindegy, ha csak ábránd is, mint az ateisták szerint a régi istenek, akkor is új isten, és a miénk, nekünk dolgozik, mint a régiek az őket hívóknak. André Breton meghirdette a kiméra-kultúrát, ugyanolyan lendülettel, mint Szent Pál a kereszténységet. Ahogyan a kereszténységről eleinte nem vették észre, hogy milyen, szinte felfoghatatlan jelentősége van, ugyanígy a mai napig nem döbrentünk rá a kiméra-kultúra meghirdetésének a vészjósló jelentőségére. Pedig a szimbólum egyértelmű. A kérdés nyugtalanító: miért jelent meg akkor a kiméra,

amikor Jézus a történelemben, és miért bír ilyen jelentőséggel a XX. század elején?

Maga a szimbólum – általában a szimbólumok enigmatikus többrétégségéhez képest – eléggé egyértelműen mutatja fel az általa képviselt drámai jelenséget. A kiméra vészjósló előhírnök, hír arról, hogy pusztulás jön: egyszerre jelent természeti és társadalmi veszedelmet, tűzhányó és forradalom kitörését, földrengést és háborút. Mindezen túl egyet jelent a képzelte veszedelmekkel, különböző agyrémekkel, az emberi szellem bizarr csapongásával.

A kiméra három, kozmikus jelentőségű csillagképben is megfogalmazott agresszív szimbólum: az oroszlán, a kecskének és a hidra, ami a bűnök gyűjteményének óriáskígyóját reprezentálja; a hidra mérgező véréből táplálkozik a létkorruptió.

Egy ilyen szellemi csillagállásban született meg a szürrealizmus és emelkedett fel 1929-ben a Sade márkinak „szentelt” évben. Walter Benjamin, zsidó próféták kései novus angelusa, már a kezdetekben, de főleg az 1929-es szürrealista csúcsvén észrevette, hogy itt valami nem kóser. Vélhetőleg mélyen kielemezték barátjával, Gershom Scholemmel a Kiméra és a Gólem közötti kabbalisztikus különbséget. A budapesti kiállítás remek katalógusában közölt elegáns írásában felméri a szürrealista mozgalom energiáit, amelyek főleg szabadságfogalmuk tisztázatlanságában könnyűnek találtnak. Szabadságuk szinte kimerül a katolicizmus elleni keserű és szenvedélyes lázadásban. Így nem véletlen, hogy a szabadságfogalom válságára adott neurotikus válaszá terebélyesedett.

Egyvalamire azonban akaratlanul is felhívja a figyelmet. Arra, hogyan lehet megátkozni, megbénítani az embert az eredetileg az eredendő bűn fogalmából született és elburjánzott szorongással. Freud, a paradicsomi Kígyó nagyra nőtt gyermeke, megérkezett az új Paradicsomba. Kezdődik az „ember teremtetése”. Kezdődik a Kiméra öszszeszerelése... és már megint ott vagyunk a Gonosz eredetéről föltett gnosztikus kérdésnél.